

— Եւ Քէ-Է (ապերախա նաւով) անաղական անունները կուտան: Մեր խօսքը այսքանի տարուայ նկատմամբ չզիւրք է: Հասկանայ, երբ նոցա ֆանատիկութիւնը գրգռուած է յարմիր կրօնաւորներու գրգռմամբ:

Կ Բ Օ Ն. — Հախըրը սակաւ բացառութեամբ Լուսաւորչական են. միայն 5—6 տուն լուսորչական Հախը կը գտնուին այս ու այն գիւղը: Քրդերը Պամանեան Թուրքերու Գեմէկ կրօնքին կը հետեւնն եւ շփոխ ճիւղին կը պատկանին:

Կ ա ռ ա վ ա ր ու թ ի Ն Ն.

Նայ գեղջկական դասակարգը. հնացի վեր գիւղական Հայ Տաւուսէրը սաւար ինչուով կոչուած է Ու- կամ Միւր. ստանեան Քիւլը. շի (որինաց կազմակերպութիւն) զուրս գալուց առաջ աշտաթիւնը ժառանգական էր գիւղի խնայող կամ զո- կոչուած տներու համար. համայնքը տիրոջ գրութեան հղատակելով՝ այն ժառանգական—միագետական իշխանութեան ընդգրկմանայ չէր կարող:

Նայ մեյիքները իրանց նիսա ու կացով կը նմանէին Թուքն քրդերուն, գիւղի (աշտաթեան) եւ երկրի (մեյիքութեան) պաշտօնը իրենց ձեռքը լինելով, կազմելով մեծ գերդաստան, ունենալով ընդարձակ հողեր եւ հարստութիւն մեծ ազդեցութիւն ունէին հասարակ դասակարգի վրայ. մէկ խօսքով, ժողովուրդը այս ու այն կողմը դարձնելու զեղը նոցա ձեռքի մէջն էր *):

Իրաքանցիւր աէս-մեյիքը ունէր իւր բազմանգամ գերդաստանը. որ հաճայնքի հետ միասին կը կազմէին մի հսկայական եւ որուն կիշխէր նա՝ իրրիս եւ-զաթ (ցեղապետ):

Իշխանութեան առաջնութիւնը մէկմէկից խլելու համար խռովութիւնը անպակաս էր նաեւ աէս-մեյիքներու մէջը. որոնք շատ ան-

*) Նոցա հնարամտութեան վրայ մի գաղափար ունենալու համար իջնէք ի մէջի ալլայ Մանազկերս գաւառի՝ Լաւա գիւղի գիւղի տունը, որ Լաւարակ ժողովրդից տարրերուցիւ համար՝ 10—12 արծաթապատ խառազաններ շինել տուած էին, անհամար սխալաց կաթը գրոյց փաղակներով կը հոսեր տան մեծագիւր կաթնանոցի մէջ. տարին մի անգամ հազարաթոյց կանէին, այսինքն երբ սխալաց թիւը 1000-ի նոսնք, մի սխալ կը թաղնէին սարեր, երբ ընծայ ըստուոյ՝ կամ նորս անգամ գալլ ու գաղանին: Նոքա առանձին աղանոց ունէին իրենց իշխանութեան տակ. որ ցար. իւրի տան անուրը պահած է. ընդարձակ այս ու անդաւառն, մարդագետներն ու արտօմանդիք, միջանոց, ջրաղաց, միւս, կոխու, ժառանգի լոկ լոկ նախիկները հալնու Միւս մեյիքները նոյնպէս ազդեցիկ դրքի նմա պակաս հարստութիւն չունէին. քայց այժմ՝ միայն ստուերն է մնացիւր այդ նշանաւոր սղաններուն:

զամ ստոր միջոցներու ևս կը գիմէին։ Ախայեան մեյիքներին այն կողմը միշտ յաղթող կը հանդիսանար, որ բազմաթիւ կողմնակիցներ և ժանաւանդ՝ շո Թոթ (փայտով կաւողներ) ունէր. փէժիւնդումթիւնը՝ քրդաց նման, ունենէրու մէջ շո-ո-ո-ո կը տէէր, բայց տարբեր գիւղի կամ զաւառի գերդաստանաց հետ ունեցած մրցութեանց մէջ՝ խառվումթիւնը կը զաղդէր թէն առժամանակ, բայց ցեղական զին ու տանումթիւնը կը մնար։

ժողովուրդը մինչև այժմ ևս, այս կարգի գերդաստանաց վատ կողմերը հաշի չառնելով՝ կանուանէ իւր երկրի համար — (անկիւն) և Ի-ու (եղջիւր)։

Յակաին ժողովուրդի յիշատիւթեան մէջ կենդանի կը մնան պատկեր ու կերպարանքը՝ պարթեաւաստակ, թիկնաւէտ, արծու-բիթ և լայնաբանը աւա-մեյիքներու, որոնք կը հագնէին լայն շոթ (անգրավարտիք) մէջքը կապած պարսկական թանկագին շալ-գօտի, որ պորտից սխառն մինչև ձմերու տակը լայն կերպով կը փռուէր. կուրծքերը բայ՝ հանգերմներուն կոծակ չիկնելու համար, այնպէս որ, նոցա կրծքի ձաղերը հեռուից անկամ նկատելի կը լինէին. գլուխին կը գնէին կէս արշիւնից տելի երկայն թանձր ֆէս, որու բոլորը թանձր փափաթոց կար, բայց կէս ձաւը իւր զաղաթից կարած երկար պիտօղ (պուխ, ձուլ, փիւսկիւ) թիկնանց փայ կը զառնար ու գրեթէ մինչև մէջքը կը հասնէր։ Ազանեյիքը կարմիր Զոնթ (մուգ) և, բոլոր հանգերմներու փայ մի Ժու (մուշտակ), կամ երկար Դ-ու, որ ստորաբար շալվարի փայ Թ-ուի կը ձգուէր։

Քիւրքի փոխարէն կը գործածուէր չաւառնի կոշուած լայն զգեստն ևս, որու թիւերը նոյնպէս կախ կը ձգուէր։

Յանուաւը մեյիքից յետոյ կուգան գիւղի Զ-գ, *) Կի-գ, և՛ Դ-ու, **) կոշուած զատկարգերը. արանցից համփաները, երբեմն ևս կիսահամփէք, աւսի հետ միանալով կը կազմեն գիւղական Ժող-Ի-ու Դ-ու, որոնք ինչպէս առաջ, նոյնպէս և ներկայիս, հասարակական ամեն ներքին գործերը կորոշեն ու կը վճեն. մնացած Դ-ու և աղբատ զատկարգերը համայնական խնդիրներ վճելու համար գրեթէ մայն չունին այժմ, իսկ առաջ՝ բնաւ երբէք չունէին։

Դասակարգերու աստիճանն ու կարողութիւնը որոշող յափերն են ռիլէ (պարսկական փուլ-փող բառը) և Դ-ու-ու

*) Զ-գ (պարսկերէն) բառի իսկական նշանակութիւնն է հանձնող, փոխարեւարդը՝ որս։

**) Պենչ ձողովքական բառ է և կը նշանակէ խելի։

Առաջնագարգ տեղը թողնելով ուշտին՝ համփաները կը նշանակուին 4—6 պլիկ, կիսահամփէք՝ սոցա կէտը, պնճկները՝ 1 պլիկ կամ 2 զանգ, աչիկներն $\frac{1}{2}$ պլիկ, որովհետեւ պլիկը հաւասար է չորս զանգի. աղբաւները՝ $\frac{1}{2}$, և մինչև իսկ $\frac{1}{2}$ զանգ:

Դարձեալ առաջնագարգ ձայնն ու տեղը և ղեւոյ իրաւունքը թողնելով ուշտին՝ մէկ համփան ունի երկու կիսահամփի ձայն և իրաւունք, կիսահամփան՝ երեք պնճիկ, և պնճիկը՝ չորս ու հինգ զանգ ունեցողի:

Այս դրութիւնը գրեթէ ներկայիս էլ անփոփոխ կը մնայ:

Ներկայ գիւղական պատանեկութիւնը. Գիւղական ներկայ պաշտօնէութիւնը կը կազմեն 1. «Էռ» (սանաւաւեր) 2. Ծերոց ժողովը (մէջլիսի իրթիար), 3. Գլու (քաթիւ) և 4. Գլու (ստորին պաշտօնեայ):

Բացի զգիրից, որ ձայն չունի, հասարակական խնդիրներ կարգադրելու և վճելու համար իւրաքանչիւր մէջլիսը ունի մի ձայն, մի ձայնի իրաւունք ևս տրուած է քաթիւին. իսկ «Էռ» ինչպէս անունը ցոյց կուտայ *) ներոց ժողովի նախագահը լինելով կարող է մէջլիսներու որոշումը ընդունել կամ չընդունել:

Գիւղական պաշտօնեաներու հաստատութիւնը՝ պետական ուղեւորի արամադրութեամբ, այժմ գրուած է ընտրական սկզբունքի վրայ. ամէն մի զասակարգային հարուստ՝ թէ աղբատ, անհատի ձայնը օրէնքը չարգելով, իւրաքանչիւր գիւղացին կը ձայնակցի իւր գիւղի զլիսաորի ընտրութեան դէմ ու ստորագրութեամբ:

Ուշտ լինել ցանկացող անձը իւրաքանչիւր գիւղացուն կը ներկայացնէ իւր հախա (հանրագրութիւն), որպէսզի սա իւր ստորագրութիւնը կամ կնիքը դնէ վրան **). Մագրաթացի մէջ ցոյց կը տրուին նախորդ ուշտի թույլութիւնը, անընդունակութիւնը, արքունի և հասարակական շահերուն վնասակար լինելը և նորընտիր ուշտի ընտիր ընտիր յատկութիւններ ունենալը. Հետքիլի ուշտը մի քանի տասնեակ կնիքներով նախշուած ձաքրաթան օսմանեան կրթակ-գեղին սակիներով միասին կը ներկայացնէ գաւառի գալմաղամին և կստանայ իւր իշխանութեան թույլութիւն (հրամանագիրը):

Նորընտիր ուշտը կարող է նաք ներից ժողով կազմել, Թափել Հները (պաշտօնանկ) և ընտրել նորերը. կարգել քաթիւ ու գզիրը և այլն:

Գիւղական պատանեաներ ու իւրաքանչիւրի գործը եւ ստացած վարձի կամ օգուտը. հասարակական ուրախութեանց, հարսանիքներու,

*) Քէր, նախագահ.

**) Կնիք լնդած ժամանակ Թանաքի քիծ մի կը Թողնեն ստորագրութեան տակ՝ հաշ—ստորագրար Հեղթը—գարգիւլու համար:

պահի հանդէսին եապն. յատուկ հրաւերով ուէտը կը մասնակցի և կարական 5 դուրուշ տուրք մի կտնէ փեսայից:

Մի քանի զինքեր պարտադիր եղանակով և մի մասը ի յարպան ուէսի՝ զիւղացիք պարտաւոր են տանու տէրին եկող հետերուն հաւ, լաւ, անանոցը՝ խտտ, յարշ, գարի եապն տալ, նորա արտերը քաղելու, ծննելու եապն գործողութեանց օցնել եապն:

Մէջիսները ուէսի հետ միանալով՝ տէրութեան մի պաշտօնեայի մասնակցութեամբ, նորանին արուները արձանագրել կուտան արքունի տօմարի մէջ. մեռածները հանել կուտան. բայց առանձին երաշխատութիւն յանձն առնելով՝ որ նիւսի (անձի) զոգօնք տեղի լուսնեայ:

Գարուն բացուելուն պէս՝ կը կազմեն զիւղական անասնոց Լուսն օրոշելով նախորդի վարձքը. նոյնպէս Կոթի (հորթերու նախորդ) Ժոթ (հիւշ, հօտ օշխարի). կը վարձեն Խաչքի (մարգաստանի պահապան), Դրուշ (արտերուն հաւատարապէս չուր բաշխող ջրպան պաշտօնեան):

Կարող են մէջիսները երթալ Ժոթ (օրոշելու) կերցուած արտերու, խտտերու և մարգերու, օրոշելով տուգանքի քանակութիւնը՝ որը պարտաւոր է արտ աւ խտտ կերցնող հովուի, նախորդը և կամ ով որ է, վճարել վնասուղին:

Յայն պաշտօնեայիսները կը հսկէ նաև տասանորդի կապալաւունքու վրայ, ցորենի տասանորդը գանձելու ժամանակ, որպէսզի ժողովուրդը չկեղծքեն. ընդհանրութեան անունով տեղի ունեցած ծախքերը չի վրայ կը բաժանէ և հարկահաններու հետ միասին կը հաւաքէ արքունի տուրքը:

Մէջիսները իրենց կատարած ծառայութեանց համար ոչինչ վարձք չունին, իսկ ուէսները՝ մի քանի զինքեր, սերման զլուխ $\frac{1}{2}$, արքունի կօտ ընդեղէն կառնեն և, մի քանիսը՝ օշինչ:

Քաթի պաշտօնն է զիւղացոց տուրքերը առնել և յանձնել արքունի գանձարանին, որու համար նա պատասխանատու է թէ պետութեան և թէ ժողովրդի առաջ. իւրաքանչիւր անհատի՝ ինչչուն և քանի անգամ որ փող առնէ, պարտաւոր է իւր ստորագրութեամբ և կնքով տապաղել տալ: Քաթիպն ևս, կորսական վարձք սերման զլուխ $\frac{1}{2}$, արքունի կօտ ընդեղէն կատանայ, բացի Խաչքի (կալոցի վրայ ցորենից մասն հանել):

Չուր յատկացուած է ուէսի և քաթիպի ծառայութեանց, հիւրեր բաժանելու, հարկատան ոստիկանին ցոյց տալու տուրք տուողը եապն. զգիրը զիւղից կատանայ տարեկան վարձ 8—10 Բուլանիսայ Ժոթ ցորեն, ոսնաման, մի ձեռք հանգերմ և ալն: